

НОМІНУВАННЯ РІЗНИХ ФОРМ ПСИХІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ В СТАРОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ кін. XVI–XVII ст.

Гриценко Світлана Павлівна

канд. філол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Експресивна лексика староукраїнської мови кін. XVI–XVII ст. є репрезентантом національної ментальності, оскільки характеризує всі сфери людської діяльності. У писемних пам'ятках вона представлена як питомими одиницями, так і запозиченими, переважна більшість яких є полонізмами. У номінуванні різних форм психічної діяльності людини беруть участь лексеми, які належать до різних частин мови.

Ключові слова: експресивна лексика, запозичення, питомі одиниці, понятійне поле.

"Лише в тому разі, якщо ми пояснимо для себе, як слова ... впливають на людину, ми будемо спроможні повністю зрозуміти процеси пізнання" [Клаус 1967, 28].

У мовній моделі світу відбита майже вся психічна діяльність людини, її емоції та почуття, що виявляється в різноманітності арсеналу лексичних експресивних засобів, які передають внутрішній світ людини.

Лексичний склад української мови об'єднує нейтральні одиниці, які номінують типові фрагменти концептуальної картини світу і становлять ядро цієї системи, а також експресивні одиниці, які є, на думку В. фон Гумбольдта, своєрідним засобом вияву влади людини над мовою, впливу на неї індивідуальної волі й інтенцій адресата, відображення взаємодії людини із системою мови [Гумбольдт 2000, 84]. Лексична система органічно поєднує в своєму складі одиниці, які "співвідносяться як із логічним, так і з почуттєвим пізнанням світу, ... оскільки й оцінка, й емоції, і воля, і почуття знаходять закономірне вираження в мовній системі як усвідомлені факти емоційних емоційних переживань, оцінок і т.п. – у такій саме мірі, як і решта інших об'єктів, належних до сфери психічного життя людини" [Языковая 1977, 27].

На думку В. Русанівського, експресивна лексика завжди вважалася репрезентантом таких важливих ознак української ментальності, як емоційність, гумор, дещо іронічний погляд на себе та життя, і впродовж віків виконувала "своєрідну рятувально-лікувальну функцію", підтримуючи психічне здоров'я нації [Русанівський 2001, 346].

Експресивність характеризує всі сфери діяльності людини. "Взаємодіючи із раціональним, логічним, експресивно марковані мовні одиниці вносять в усталені стандарти та штампи елементи нових виражальних засобів, у яких холодний розум поєднується з теплим почуттям, емоція – з глибокою думкою, ірреальне – із національною реальністю" [Бойко 2005, 5], адже "те, що робить відомий народ народом, полягає не в тому, що виражається мовою, а в тому, як виражається" [Потебня 1993, 3].

В. фон Гумбольдт наголосив на тому, що мова наскрізь пронизана почуттями. Проте лінгвісти довгий час ігнорували в своїх дослідженнях мовні одиниці, які позначають і передають внутрішній світ людини, і як результат – "... мовне вираження емоцій до цього часу досліджене недостатньо" [Караулов 1987, 211]. На думку О. Селиванової, тривале ігнорування антропоцентричного підходу до вивчення мовних явищ є "помилкою лінгвістики" [Селиванова 2000, 35].

Мовні одиниці, які номінують різні психічні та емоційні стани людини, як специфічне явище української літературної мови досліджувалися із соціолінгвістичного (В.Русанівський, В.Чабаненко, О.Тодор та ін.), лексикологічного (М.Жовтобрюх, Л.Жаркова, Г.Сагач, О.Тараненко та ін.), національно-культурологічного (С.Єрмоленко, І.Кононенко, А.Мойсієнко та ін.), стилістичного (В.Ільїн, В.Калашник, В.Ковальов, В.Чабаненко, Л.Пустовіт, Л.Ставицька та ін.) поглядів. Однак досі, як влучно зауважує С.Єрмоленко, навіть у провідних теоретичних напрямках світової лінгвістики відсутні чіткі критерії визначення обсягу експресивно-лексичного складу, не встановлені його межі, особливості семантики експресивів та їх функціональні можливості, "немає єдності в поглядах на сутність цих одиниць як елементів мовної системи, на їх позицію в системі та взаємозв'язок із нею, іншими словами, на їхній системний статус" [Єрмоленко 1983, 141].

Неузгодженість існує у термінологічному окресленні цих мовних одиниць: "зображально-виражальні лексичні засоби", "емоційно-експресивні лексичні засоби", "лексичні одиниці емотивного змісту", "образна лексика", "емоційна лексика", "емоційно забарвлена лексика", "характеризуюча лексика", "експресивний шар (фонд) лексики", "емоційно оцінна лексика", "стилістично забарвлена лексика", "експресивно-стилістична лексика", "експресивна лексика" та ін.

Поza увагою дослідників лишилася лексика, яка номінує різні форми психічної діяльності людини та її емоційних станів, що репрезентована різножанровими українськими пам'ятками XVI – XVII ст. Зауважимо, що ступінь поширення цих мовних одиниць у пам'ятках різних жанрів є неоднаковим. На думку Бойко Н. "значущість експресивної лексики у мовній системі слід визначати у зв'язку з орієнтацією на конкретну функціонально-стильову підсистему. Такий підхід виявляє небажаність її в офіційно-діловому стилі, поміркованість, зваженість та вмотивованість при залученні до сфери наукового мовлення з метою поживлення академічного, "сухого" викладу та індивідуалізації мови вченого й важливість, доцільність, функціональну значущість для розмовного мовлення (як літературного, так і діалектного), а також публіцистичних та художніх жанрів" [Бойко 2005, 27], для яких експресивність – "це логіко-емоційна виразність, явище особливої інтенсивності" [Мойсієнко 1990, 26]. Ми поділяємо думку В.Русанівського про те, що експресивна лексика "дає про себе знати в будь-якій сфері життєдіяльності" [Русанівський 1988, 167], про що красномовно свідчать пам'ятки української писемності кін. XVI – XVII ст. Значна частина лексичних одиниць, які номінують різні види психічної діяльності людини та передають її емоційний стан, є питомою за походженням. "У прямих значеннях фіксуються лексеми на позначення позитивного внутрішнього емоційного стану людини. Почуття веселощів, радості, втіхи передаються словами *веселий, веселье* (Т. XVI, 222–223); *радость* (АЮЗР, 1573, I, 198) та їх похідними: "Нась голосы своими оувеселяючи (ЧИОНЛ, 1616, XXIII/3,81); Музыка ... до весело(с)ти ... побу(ж)дасть (Дил., 1723, 3); веселенко (Некр.; 2-га пол. XVIII, 45). До цієї понятійної групи належали також слова: жартовати (Зиз. Лекс., 1596, 53); щасливый (26); дла оутъхи (ЧИОНЛ, 1616, XXIII/3,65); тъшил(ъ)са ... оутъшайса (Тіт., 1623, 71); регочуса, реготь, регота(н)еса (Бер. Лекс., 1627, 144); смъшки, жарты (Т. Мат., к. XVII, 830)"

[Історія 1983, 292–293], *забавленіє* "задоволення, втіха, насолода" [ІСУМ, 9, 193]. Зауважимо, що на думку укладачів ІСУМ, лексема *веселость* "веселість, радість", *веселованє* "т.с.", а також *весольїй* "сповнений веселого настрою, веселий, приємний, розкішний, багатий", *весело* "весело" є польського походження (*wesołość*; *wesołowanie*; *wesoły*; *wesoło*) [ІСУМ, 3, 247–248].

У межах цього понятійного поля українськими пам'ятками фіксуються запозичення: *дворне* "з цікавістю" < стп. *dwornie* ("... вѣр҃ючи ѿсвѣчаємѡса, а не дворне и своволне шпераючи бываемъ кр(с)щени" [Різні проповіді. – Б.м.н., поч. XVII ст.]); *дворность* "цікавість" < стп. *dworność* ("оплазство, ꙗхищреніє, ѡпатрность, вшетенность, збытнаа або непотре(б)ная дворность, цакавость, ... пилность, бавлѣнеса непотребными речами, хитланство, плетки" [Беринда 1961, 152]); *домешчатисѡ* "обдаровувати, наділяти радістю" < стп. *domieszcząć* ("Радости сѡ вѣчної всѣмъ домешчаючи, Повтѡре приста твого очекиваючи" [Беринда 1912, 83]); *забуренє* "(перен. надмірне збудження) шал, шаленство" < стп. *zaburzenie* ("колибы хто з запа(л)чывости великое, албо з гнѣву оудари(л) кого, мнѣй грѣши(л)бы, ни(ж)ли тотъ, который бы ро(з)мысльне: една(к) еслибысѡ постереглъ в том забуреніи же зле чинить, а чинилъбы, тогда вымовки не маеть ѡ гресѣ свое(м)" [Наука 1645, 68]).

Українські пам'ятки кін. XVI – XVII ст. фіксують ряд лексем, які характеризують людину за її ставленням до інших людей, зокрема поняття "добрий, лагідний, дружній, чутливий" передавалося як питомими словами, так і запозиченими. Серед питомої лексики цього понятійного поля виокремлюються слова *лагодный, добрый, чуйный, сердечный* напр.: "поча(л) еи тѣшити лаго(д)ными словы [УЕ Трост., XVI, 49]; показался ... добрымъ и чуйнымъ до всѣхъ правъ церковныхъ (АЗР, 1600–1605, IV, 210); сердечный народъ Росскій (Тит., 1623, 74)" [Історія 1983, 293]. Доповнюють цю групу лексики запозичення: *едностаиный* "(злагоджений, дружній, спільний) одностайний; звичайний, простий" < стп. *jednostajny* [ІСУМ, 9, 82]; *еродій* "(перен. той, хто має лагідну, покірну вдачу) добросердечний" < гр. *ἑρωδιός* [ІСУМ, 9, 100]; *зневѣстѣти* "(стати м'якосердим, надмірно чутливим) збабитися" < стп. *zniewieścić* (напр.: "Та(к) соло(д)кого вина, в роскошно(и) зе(м)ли зтѣшили, и ро(с)пе(с)тили, кгда жъ по(с)полите жо(л)нѣро(м) ро(с)коши вадя(т), бо в ны(х) налѣпшие рыщере зневѣ(с)тѣють" [ІСУМ, 12, 113]); *зневѣстѣлый* "жоноподібний (лагідний, надмірно чутливий)" < стп. *zniewieściaty* (напр.: "Маккій: Вдачны(и), сꙋптелны(и), тонкій, невѣстѣ(и), зневѣстѣлы(и)" [ІСУМ, 12, 113]); *зычливость* "доброзичливість, зичливість, прихильність" < стп. *życzliwość* (напр.: "... хочечи ... за добродейство его милости зычливыст мою ... показат ... имена мои ... дарую и записую малжонку моему" [АрхЮЗР 8/III, 44; 1562 р.]); *зычливый* "зичливий, доброзичливий, прихильний, старанний, віданий, надійний" < стп. *życzliwy* (напр.: "Я-мъ дей не однокрот черезъ приятелей своихъ ... упоминаль, абы она лепшою зычливою и захованемъ до мене яко жона была" [АрхЮЗР 8/III, 281; 1573 р.]); *зычливе* "зичливо, прихильно, доброзичливо" < стп. *życzliwe* (напр.: "О што прошу, абы ваша милость рачиль имъ [служебникомъ] зычливе радить, яко бы тежъ мнѣ самому" [Археографический 1867, 153]).

У досліджуваний період "розвиненим був синонімічний ряд слів зі значенням "ласкавий, приязний, милосердний": "... убачивши ласку и добродѣйство ку собѣ его милости князя (АЮЗР, 1526, I, 70) ; безъ всякого милосердья маеть ... шибеницою каранъ быти (1541, 113); приязнитися (Т. Мат., с. XVI, 931); бе(з)злюбіє, щираа доб(ь)ротъ (Зиз. Лекс., 1596, 25)" [Історія 1983, 293], истаяти "(сповнитися ніжністю, чуйністю, теплом) розтанути, зм'якнути" [ІСУМ, 13, 199]. Крім питомої лексики це понятійне поле представлене в українських пам'ятках кін. XVI – XVII ст. рядом запозичень: *гойный* "(з великою мірою прояву) щедрий, багатий, великий; (який виявляє щедрість, зичливість) щедрий" < стч. hojny, стп. hojny (напр.: "... чого я по его милости ... вдячна будучи и тую такъ гойную ласку и добротсть его милости ... значне нагородити ... записую именьє свое материстое" [АрхЮЗР 8/III, 322; 1580 p.]); *горливий* "ревний, пильний; старанный; уважный" < стп. gorliwy (> горливе "ревно, пильно, щиро" < стп. gorliwie [ІСУМ, 7, 29]); *добротъ* "(вияв доброго, прихильного ставлення до людей) доброта" < стп. dobroć (напр.: "бе(з)злюбіє, щираа добротъ" [Зизаній 1964, 25]) (> добротливий "милостивий, добрий, чуйний, ласкавий, доброзичливий" < стп. dobrotliwy (напр.: "... жены добротливый, который с нею были, тоты еи пристерѣгали" [Тростянецьке 1931, 69]); > *добротливе* "лагідно, прихильно, доброзичливо" < стп. dobrotliwie (напр.: "Оублажаю: Добротливе чиню, добродѣйство кому показую" [Беринда 1961, 136]); > *добротливость* "лагідність, прихильність, доброзичливість" < стп. dobrotliwość (напр.: "... вѣра, ... надѣа, любо(в) ... добротливость, и иный цнотъ хоръ..." [ІСУМ, 8, 57])); *достатечность* "особлива увага, піклування, дбайливість" < стп. dostateczność (напр.: "Ѡпаство: Достатечность, Певность, Ѡпатрънаа, а(л)бо дбалаа пилность, найвы(ш)шее старанье" [Беринда 1961, 152]); *духовне* "(стосовно психічного життя людини, її морального світу) духовно, душевно" < стп. duchownie [ІСУМ, 8, 230]; *жалобливе* "жалібно, жалісливо" < стп. żałośliwie [ІСУМ, 9, 122], з таким же значенням вживалися лексеми: *жалобне* < стп. żalobnie [ІСУМ, 9, 118]; *жалосливе* < стп. żałośliwie [ІСУМ, 9, 122] та похідні від них: *злитованє, злитованєса* "змилювання, милосердя" < стп. zlitowanie, zlitowanie się (напр.: "Бысмо не оуважали ихъ болезни, печали, и въздыханія, бысмо не взрушалиса ку злитова(н)юса на(д) ихъ шкодами который поносятъ" [Копистенський 1924, 165]) (> *злитоватиса* "змилюватися, змилюсердитися" < стп. zlitować się (напр.: "Аї(с)ль Петръ ... Просит Ѡ милосердье, быса злитовати Панъ рачиль, в то(м) оупадку силно(м) ратовати" [Розмышляне 1631]); > *злитованя* "милосердя" < стп. zlitowanie, *злитовати* "змилюсердитися" < стп. zlitować; > *злитоватиса* "т.с." < стп. zlitować się (напр.: "... богъ ты(ж) в его потребѣ над нимса злютуетъ" [Просфонима 1591, 67])); *змилованє* "милосердя, змилювання" < стп. Zmiłowanie (> змилованєса "т.с." < стп. zmiłowanie się [ІСУМ, 12, 54]); *инкедливъ* "покірний, слухняний" < мад. enged (напр.: "... и у словѣ, и у разумѣ, и у радѣ будь послушень и иньгедливъ ико Богу и усю честь и славу дай ему" [ІСУМ, 13, 133]); *кедвезовати* "догоджати, благоволити" < мад. kedvez [ІСУМ, 14, 85].

Понятійне поле "любити, кохати, сподіватися, спокушати, залицятися" представлене в українських пам'ятках кін. XVI – XVII ст. як питомою так і запозиченою

лексиною. Фіксація прямих значень слів цього понятійного поля засвідчувалося в пам'ятках різних стилів і жанрів [Історія 1983, 293]. Серед питомої лексики для номінації відповідних понять частовживаними були: *любов*, *любитися*, *нелюб*, *миленький* [там таки], *злечисе* "(вступити в інтимні любовні зв'язки) злягтися" (напр.: "... з подворницею Андреевою Кравцьовою злегсе и з нею живеть через тые вси часы, за чимъ фала Божая в тых всихъ чотырохъ церквяхъ устала" [Чтения 1891, 142]); *изрядити* "(викликати почуття) збудити" (напр.: "Оувель мя есть царь до винничного покоя, изрядилъ есть въ мнѣ любовь" [Старинный 1861, 50]); *изъяснати* "(про почуття) висловлювати" (напр.: "Ко сему же и пови(н)ность свою и любо(в) нелицемѣрную ва(м) изясняю" [Документи 1607]). Саме поняття "любов" передавалося питомими лексемами *люба* (напр.: "До человекъ неповинныхъ мы мѣти любви болшей и зъ нимы ся едночити, але болше правость вѣры ... любити мамѣ" [Копистенский 1878, 321]) та *любость* (напр.: "Межи братьи и сестрь для именной и посагу любости ся розно розривають" [Книга Гродская 1562, 180]). Від останньої лексеми утворився похідний іменник *любоци*, який номінує поняття "любовна насолода" (напр.: "Нечистіе любоци тѣлесніе" [Рукописный хронограф, 400]).

Для номінації понять "любити, кохати, сподіватися, спокушати, залицятися" в українських пам'ятках досліджуваного періоду вживалося багато запозичень: "*коханый* (Син., с. XVII, 123) – широкоживаний полонізм зі значною кількістю деривативів (п. *kośać* – Ф., II, 356)" [Історія 1983, 293], серед яких: *кохатися* (напр.: "Кохатися въ роскошахъ телесныхъ" [Галатовський 1659, 27]), *коханка*, *коханокъ* [МСТ, 1, 380–381]. До цього ж понятійного поля слід зарахувати полонізми: *жарливість* "вірність, відданість, щирість, пристрасність, палкість" < стп. *żarliwość* (напр.: "Ревную: Милую, горяче милую, заздру, ненавижду, маю хо(т), маю жарливість, маю жаль" [Беринда 1961, 108]) та похідний прикметник *жарливий* "пристрасний, палкий" [СУМ, 9, 128]; *залецане* "залицяння" < стп. *zalecanie* (напр.: "Ото так, повѣм ти: рѣчьми сладкими ... прельстил девицу и тѣмъ словеснымъ полѣбствомъ цноту девицы ведомо украд. Которые рѣчи его в залецанию чинение на знамение девицы, коротко ти припомену, пильне послушай!" [Краткословны 1959, 164]); *здеймовати* "(проймати, охоплювати) (про почуття) здійсмати" < стп. *zdejmować* [СУМ, 11, 189]; *зедночитися* "(одружитися) поєднатися" < стп. *zjednoczyć się* (напр.: "Тое сѣ ѡписуєть в книзѣ Рѹѹа з Воѡзо(м) з'єднучивши, а пре(з) внѹчата свои зродила Давида ѿрѹ" [Книга глаголемаѹ XVII ст., 63 зв.]); для номінації поняття "парування, одруження" в українських пам'ятках кін. XVI – XVII ст. фіксується ще один полонізм *злучене* < стп. *złączenie* (напр.: "Съвокупленіе, смѣшеніе: Брачны(и) сѣюзъ, злуче(н)є малже(н)ское, албо звѹзо(к) малженскій ку сполному животу" [Беринда 1961, 167]; "Что есть бракъ, албо малженство ... Малженство есть тайна пре(з) которую мужскаго полу и женскаго стаетсѹ за благословеніемъ ѿрковнымъ злуче(н)є" [ГД тайнах 1642, 17]); *змамене* "(звблення, знадження, зведення) спокушення" < стп. *zmatienie* (напр.: "Которыи рѣчи его в залецанию чинение на змаение девицы, коротко ти припомену" [Краткословны 1959, 164]) (> *змаменьє* "(облуда, омана, одурення) спокушення" < стп. *zmatienie* [СУМ,

12, 47]; > *змамити* "звабити, спокусити, знайти" < стп. *zmatic* [СУМ, 12, 47–48]; > *измамити* "т.с." < стп. *zmatic* [СУМ, 13, 66]); *кавалеръ* "(поклонник, залищальник) кавалер" < стп. *kawaler* < іт. *cavalliere* (напр.: "Лечь не дбае про чесноты На що модлы ей офѣры? Абы були кавалеры!" [СУМ, 14, 4]); *гамрацкій* "кокетливий" < стп. *gamracki* [СУМ, 7, 125–126].

"Повно відбита лексика, що характеризує сум, жаль, тугу, сумнів, вагання, сором та ін. Вона здебільшого належить до основного словникового фонду, засвоєного і новою літературною мовою: жаль бы ся того (АЮЗР, 1538, 1, 95); А иншие люди Галичанские ... журятся (Т., 1562, 944); плакали и жаловали его (СНг., 1581, 85); мешкала в смоу(т)коу (УС Трост., XVI, 81); жродло сле(з) (Лік., 1607, 2); буде(т) печ(а)л(и) и ско(р)бѣ и фрасуно(к) мѣти (К.З., к. XVII, 39) (полонізм *фрасуно(к)* виявився історично неперспективним запозиченням, хоч у розгляданий період вживався досить широко, пор. п. *frasunek* – Бул., 340); не чи(н) ср(д)цу туги (Дзюб., до 1729, 93 зв.); нещасливий (93); журбонка (Т., XVIII, 944). Діалектно обмежений характер уживання мали слова *бановати* "тужити, шкодувати", *банованье* "сум", засвідчені лише рукописами з території закарпатських говорів (Т., с. XVIII, 55–56)" [Історія 1983, 293]. До питомої лексики цього понятійного поля належать також слова: *желѣнь* "сум, скорбота, туга" (напр.: "Желѣдба: Жалоба, желѣнь // печалованье, фрасованье" [Беринда 1961, 36–37]); *затревоженье* "(непокій) тривога" та похідні *затрвожѣнса* "(стан збентеження, неспокою, тривоги, переляку) стривоженість"; *затрвожній* "(переляканий, занепокоєний) стривожений" [СУМ, 11, 4]; *здыхана* "сум, журба, печаль, співчуття" [СУМ, 11, 210]; *колебане* "сумнів, вагання" [СУМ, 14, 173]; *клопотане* "клопіт, журба" [СУМ, 14, 123]; *клопотъ* "клопіт, неспокій, хвилювання, турбота" [СУМ, 14, 124] та ін. Аналізоване понятійне поле збагачене запозиченою лексикою, зокрема, від полонізму *frasunek* був утворений і перейнятий українською мовою цілий ряд похідних: *зафрасоване* "непокій, смуток, клопіт, турбота" < стп. *zafrasowanie*, *зафрасований* "потривожений, потурбований" < стп. *zafrasowany*, *зафрасовати/ся* "засмутити/ся, зажурити/ся, опечалити/ся" < стп. *zafrasować /się* [СУМ, 11, 20]; *звонтптити* "засумніватися, взяти під сумнів" < стп. *zwątpić* та похідний прикметник *звонтплиений* "зневірений" < стп. *zwątpiony* [СУМ, 11, 123–124]; *затроскати* "(навіяти кому-небудь смуток) зажурити" < стп. *zatoskać* [СУМ, 11, 8]; *запаланіє* "(від сорому) почервоніти" < стп. *zapalenie* [СУМ, 10, 125]; *вонтпнене* "сумнів, вагання" < стп. *wątpienie* (напр.: "Сомнѣніе: Вон(т)пенье, вонтпливо(ст)" [Беринда 1961, 119]) та похідні *вонтптити* "мати сумнів, сумніватися" < стп. *wątpić*, *вонтпливе* "непевно, з сумнівом" < стп. *wątpliwie*, *вонтпливость* "сумнів, вагання" < стп. *wątpliwość*, *вонтпливо* "сумнівно" < стп. *wątpliwo* [СУМ, 4, 225–226, 250].

Великою кількістю лексем представлено понятійне поле "гнів, лють, насильство, немилосердність, ненависть". Серед них "... переважають лексеми питомого фонду. Почасти вони вживалися і в XIV–XV ст., хоч і не завжди в прямих значеннях. Це слова: *гнѣвъ*, *лютый*, *суровый*, *ненависть* і под. та похідні він них, напр.: "... для чого жь бы(м) са на тебе гнѣвала (Розм., XVI, 20 зв.); то слова дикого якого мужа,

сурового і нелюдського (Пал. 1621, 1090); зненавидѣти (798); гнѣвъ ... шаленство ... ярость (Бер. Лекс., 1627, 26)" [Історія 1983, 293–294].

Цей ряд можна продовжити: *ззлемѣньє* "докір, гнів, обурення" [ІСУМ, 10, 38]; *баканє* "лаяння, лихослів'я" (> бакати "ляються, лихословити") [ІСУМ, 2, 12]; *здѣвана* "(заподіяння мук, страждання кому-небудь) знущання, наруга" [ІСУМ, 11, 210]; *змученьє* "катування, торттури, мучення" (> *змучити* "(піддати торттурам, катуванню) змучити") [ІСУМ, 12, 67]; *зобиженє* "зобижений, зобиджений, ображений, скривджений" [ІСУМ, 12, 132]; *зненавидѣти* "т.с." [ІСУМ, 12, 113]; *зшарпанє* "знущання, поневіряння" (> *зшарпати* "порвати, подерти, знущатися, поневіряти") [ІСУМ, 12, 208]; *истьєся* "(сваритися один з одним) гризтися" [ІСУМ, 13, 215]; *звукъ* "крик, галас" [ІСУМ, 11, 124–125]. Зауважимо, що для номінування останнього поняття у пам'ятках вживалися запозичені лексеми: *галасъ* "(галас, крик, гамір) колотнеча, веремія, (напорозуміння) сварка, суперечка" < стп. *hałas* (напр.: "... около хворо(с)ту ста(л)се крикъ галас" [ІСУМ, 6, 184]); *гвалтъ* "крик, галас, шум, сполох, тривога, насильство, згвалтування, збезчещення" < стп. *gwałt* < свн. *gewalt* (напр.: "... неяви(с) ры(ж)ко(в)ски(и) ... тя(л) в голову шко(д)ливе Пана хлебо(в)ского которы се хоте(л) боронити ... але кгва(л)тъ тумултъ велики(и) стре(л)ба густая не допустила" [ІСУМ, 7, 132]); *голкъ* "галас, гамір" < стп. *zgiełk* (напр.: "тоть отецъ Никифоръ Азаръ Протасый, сей якобы первоседальникъ по патриарсе, пыталъ, што то за кголкъ" [Кулиш 1877, 70]; пор.: *згелкъ* "гул, галас, гомін, гамір, гармидер" < стп. *zgiełk* (напр.: "Молва или мѣлва: Розрухъ, гомонъ, гукъ, ѿ(т) мовы людзкой, ѿкрикъ, трѣвога, или крикъ, звада, бурда, турнѣа, фасо(л), замѣша(н)є, згелкъ" [Беринда 1961, 65])); *заволаньє* "крик, заклик" < стп. *zawołanie* [ІСУМ, 9, 234]. Для номінації поняття "чвари" в межах аналізованого понятійного поля вживалися запозичення: *бурда* "заворушення, заколот, чвари, розбрат, бунт" < стп., стч. *burda* < свн. *buhurt* (напр.: "Замешанья и бурды ... были причиною, ижъ // не мало людей невыньныхъ побито, поранено" [ІСУМ, 3, 97]); *вархоль* "сварка, незгода, суперечка" < стп. *warchoł* (напр.: "... абы по смерти моей межи детками и покревьными моими, якого вархолу не было" [Памятники 1898, 82]); *взвзненє* "чвари, ненависть, розбрат" < стп. *wzwałnienie* (напр.: "если тыи причины, которыи ты в листе своем нам припоминаешъ, нелюбость и взвзненєе у панов рад ... первших тебе чинивало, того не бачим, абы Твоей Милости потреб была до нас писати" [Archiwum 1890, 320]); зауважимо, що цією ж пам'яткою фіксується й інший фонетичний варіант цієї лексеми: *звзненє* "незгода, неприязнь, розбрат" < стп. *zwałnienie* [там таки, 280] та похідне дієслово *звзнутися* "(по-ворожому ставитися до кого-небудь) зненавидіти, посваритися" < стп. *zwałnić się* (напр.: "И вы ... за то на нихъ сѧ зваснивши и ѿповеди и похвалки ни нихъ чините" [там таки, 157]); *замѣшанє* "незгода, неспокій, колотнеча, сум'яття" (й фонетичний варіант – замѣшание "т.с.") < стп. *zamieszanie* (напр.: "... и мовили але не въ праздникъ, жебы замѣшана межи людми не было" [Пересопницьке 1556–1561, 183]); *замѣшаный* "не-спокійний, тривожний" < стп. *zamieszany* (напр.: "Єдна(к) же в ты(х) замишани(х) часть(х) що мо(г)ло бити посилаємо на роботу до цркъве свето(и)" [Документи 1601,

362,1]); похідні утворення на україномовному ґрунті: *замѣшати* "занепокоїти, стривожити, злякати"; *замѣшатися* "(про неспокій, сум'яття в суспільстві) стати безладним, неспокійним" [ІСУМ, 10, 114]; *згромити* "вилаяти, висварити" < стп. *zgromic* [ІСУМ, 11, 174]; *заводь* "незгода, чвари, непорозуміння, розчарування" < стп. *zawod* (напр.: "што бы то на небожчику за знаки были и от кого бы, – звласча же ни з ким в неприязни а ни в жадным заводе небожчик не жив, – а з таковым окрутным ... замордованьемъ брат нашъ небожчик ... с того света зшол?") [ІСУМ, 9, 232]; *заторгненє* "сутичка, сварка, зачіпка" < стп. *zatargnienie* (> *заторгнути* "вступити із кимось у небажані стосунки), зачепитися, счепитися" < стп. *zatarгнаісіє*; > *заторъжька* "суперечка, сварка, зачіпка") [ІСУМ, 10, 253–254].

У межах аналізованого понятійного поля окреслюється група лексики, яка номінує поняття "злість, злоба, лють, гнів, злий намір" і представлена в українських пам'ятках кін. XVI – XVII ст. різних жанрів. Більшість лексем – це запозичення із польської мови: *зѣдлось* "злість, злоба, лють" < стп. *zjadłość* (> *зѣдлый* "в'їдливий, злісний, з'їдливий" < стп. *zjadły*); *кнованє* "замір, злий намір" < стп. *knowanie*; *злосливе* "злостиво" < стп. *złośliwie* (> *злосливый* "(про людину сповнену злості, ворожості) злостивий, злий"; > *злосливо* "злостиво"); *засрожитися* "розсердитися" < стп. *zasrożyć się*; *зафрасоватися* "розгніватися, розсердитися" < стп. *zafrasować się*; *заятрене* "роз'ятрення" < стп. *zajątrzenie* (> *заятрєнє* "гнів, лють, ненависть"; > *заятренный* "(сповнений гніву, люті, ненависті; сильно роздратований) роз'ятрений"); *збестивити* "розлютити, розсердити" < стп. *zbestwić* (> *збествитися* "здичіти, показитися" < стп. *zbestwić się*); *жолудкованьє* "гнів, роздратування" < стп. *żołądkowanie*; *драпѣжный* "лютий, жорстокий, жадібний" < стп. *drapieżny*; анѣмушно "гнівно, зухвало" < *анѣмушь* "характер, вдача, душа" < стп. *animusz* < лат. *animus*; *базилишокъ* "злобна (злісна) людина" < стп. *bazyliszek*. Чимало слів, зафіксованих українськими пам'ятками досліджуваного періоду, вживалися для номінації поняття "насильство, мука". Зауважимо, що іноді важко провести чітку межу між тематичними групами лексики; зокрема семантика деяких запозичень, які номінують вищезгадане поняття, дозволяє їх віднести до юридичної термінології, зокрема до лексико-семантичної групи, яка номінує різні типи злочинів: *гаталомъ* "гвалт, насильство" < уг. *hatalom* (напр.: "И по тумъ каравъ Господь Ъгъ нарудь увесь Веніаминувъ дѣля гаталму жоны одного попа" [Поучения 1914, 222]); *гвалтъ* "згвалтування, безчещення, насильство" < стп. *gwałt* < свн. *gewalt* (напр.: "...если бы хто де(в)ку або учтивую невесту... уси(л)ство(м) згва(л)ти(л), а ... люде бы прибе(г)ли ... а она бы пере(д) ними знаки кгва(л)ту оказала ... тогда таковы(и) має(т) быти кара(н) го(р)ломъ" [Артикули 1566, 89 зв.]) Синонімом до лексеми *гвалтъ* виступає полонізм *гвалтованьє* "гвалтування, безчещення" < стп. *gwałtowanie* (напр.: "... уткнуль єсми чотыри позвы кгородские ... одинъ позовъ до шкрутынѣи стороны кгвалтованя дѣвки Палажки" [ІСУМ, 7, 127], а також *згвалченє* < стп. *zgwałcenie* [ІСУМ, 11, 178]). Іменник *гвалтъ* у пам'ятках вживається у сполуці з дієсловом *учинити* (*починити*) *кгвалтъ* на позначення поняття "згвалтувати, погвалтувати (кого)" (напр.: "... а жону его Аннушку один з тыхъ служебников порваль

ее еажъ платомъ за шию и умъкнул у лесок и там дей срамотный кгвалт по своей воли ей учинил и, згвалтовавши дей ее, всю облупил" [СУМ, 7, 132]). Для номінації цього ж поняття вживалися запозичені дієслівні форми: *гвалтовати* "чинити насильство (над ким)"; *гвалтувати* "безчестити" < стп. *gwałtować*; гвалтити "т.с." < стп. *gwałcić* [СУМ, 7, 127–128]; а також *згвалтити* "згвалтувати, збезчестити, знеславити" < стп. *zgwałcić* (> згвалтовати "т.с.") [СУМ, 11, 177–178].

Пам'ятки засвідчують також запозичення похідних утворень: *гвалтовне* "насилно, силоміць, по-розбійницьки, гвалтом" < стп. *gwałtownie*; гвалтовник "гвалтівник" < стп. *gwałtownik*; гвалтовність "насилство" < стп. *gwałtowność*; *гвалтовний* "насилний, насилницький, негідний, безсоромний, непристойний" < стп. *gwałtowny* [СУМ, 7, 128].

Для номінації поняття "насилство, мука" в українській мові досліджуваного періоду вживалося ще одне запозичення: *змордоване* "(мука, катування, побиття) мордування" < стп. *zmordowanie* (напр.: "...я с того тяжкого болю с того света зйти мушу от змордованя мужа своего" [АрхЮЗР, 8/III, с. 36] або "та(м) же мне во(з)ному, напе(р)ве(и) оказалъ па(н) Мих(и)ло Си(н)гає(в)ски(и) зби(т)є и змо(р)дова(н)є своє" [ДМВН, 63; 1605 р.] та похідні від нього: *змордовати* "(скатувати, збити) змордувати" < стп. *zmordować* (> *змордований* "(скатований, збитий) змордований") [СУМ, 12, 61–62]. Синонімом до лексеми *змордовати* виступає запозичення із польської мови, зафіксоване українськими пам'ятками кін. XVI – XVII ст. – *катувати* "катувати" < стп. *katować* [СУМ, 14, 62]. Особи, які пережили катування, мордування, гвалтування, зіштовхнулися із людською жорстокістю, зазнали страждань і мук, викликали співчуття у співгромадян. Пам'ятки писемності, особливо ділові, рясніють запозиченими лексемами, які номінують поняття "мука, насилство, страждання". До вищезгаданих необхідно додати: *долегане* "страждання, терпіння, мука" < стп. *doleganie*; *долегливість* "кривда, прикрість, клопіт" < стп. *dolegliwość*; *долеглость* "т.с." < стп. *doległość* (> *долегливий* "(пов'язаний із клопотами, турботами) клопітний" < стп. *doległy*; > *долегати* "турбувати, непокоїти" < стп. *dolegać*) [СУМ, 8, 107]; *доразливе* "образливо" < стп. *doraźliwe* (напр.: "...яко доразливе и ущипливе в то(м) писаню мови(т)..." [Книжка Йоана 1959, 41]); *виоленція* "насилство, жорстокість" < стп. *violencia* < лат. *violentia* [СУМ, 4, 70]. Будь-яка кривда викликає зворотню реакцію людської психіки – бажання відплатити, помститися, покарати кривдника, розбійника і т.д. Ці порухи людської душі знайшли словесне обрамлення у запозичених лексемах, що фіксуються пам'ятками української писемності кін. XVI – XVII ст.: *земста* – номінує поняття "помста" і є безпосереднім запозиченням із польської мови (*zemsta*): "Кгдыбы не збытня добротъ, закрочила: И справедливой земстѣ, не допустила" [Вірші 1630, 162]. Зауважимо, що вживався ще один полонізм – синонім для номінації цього ж поняття: *земщене* (*zemszszenie*): "Якъ далеко болѣй Отець нб(с)ный оучинить по(м)стѣ волаучимъ до себе днь и ночь, И придалъ мовачи: Заправды повѣдаю ва(м) врхле земщене ихъ оучини(т)" [СУМ, 11, 230–231]. Пам'ятки фіксують також дієслово-дериват польського походження для номінації поняття "помститися" – *земститися* (*zemścić się*) [СУМ, 11, 230], а також полонізм латинського по-

ходження *ветовати*, одне зі значень якого є "мстити, віддячувати, відплачувати" < стп. *wetować* < лат. *vetare* [СУМ, 4, 5].

Досить розгалуженою стає у XVI – XVII ст. група лексики, яка презентує понятійне поле "ганьба, зневага, пиха, невихованість, нечемність, моральне падіння і т.д." Зокрема, на позначення поняття "ганьба, безчестя, розпуста, зневага, зганьблення, знеславлення" вживалися як питомі лексеми (*безчестие*, *хула*, *соромъ*, *зсоромочене*, *ззоръ*, *ззора*), так і запозичені (*зелжене* "знеславлення, збезчещення, зганьблення" < стп. *zelżenie*: "досаж(д)єніє, зє(л)женъє, сромочене" [Зизаній 1964, 43]; похідний дериват із тотожним значенням *зелживость* < стп. *zelżywość*: "... священник Луцкий ... от пана Станислава Кграевского, жаль кривду и зельживость немалую быти менишь" [СУМ, 11, 221]); *здеспектованє* "образа, ганьба, кривда" < стп. *zdespektowanie*: "... архимандрит Дорогобузьский ... протестовалсе соленигер на помененого пана Соколовского о здеспектованє свое ..." [СУМ, 11, 190]; *деспекть* "зневага, образа, ганьба, кривда" < стп. *despekt* < лат. *despectus* (ця лексема була поширеною у пам'ятках різних жанрів [УП, 191; ЛРК, 217; ТУВН, 359; ДМВН, 201; АЖМУ, 51 і т.д.]); *змазанє* "(зганьблення) заплямування" < стп. *zmazanie* < *змаза* "(вияв морально-духовного падіння) пляма; (негативна риса) вада, недолік; зганьблення, заплямування, очорнення" < стп. *zmaza*: "... доброе славы змаза поровняется у людей бачныхъ зо стратою здоровья" [Археографический 1867, 118]; *зневага* "(відсутність поваги, шанобливості) зневага; (ігнорування, нехтування) зневага; (приниження гідності) зневага" < *вага* "важливість" – "запозичено із давньоверхньонімецької мови, можливо, через польську; днв. *waga* "ваги", нвн. *Wage* (*Waage*) "т.с." пов'язане з нвн. *wägen* "зважувати", *wiegen* "зважувати, важити", *Wagen* "віз, екіпаж, вагон", *Weg* "дорога", англ. *weight* "вага", *wain* "віз", днв. дангл. *wegan* "рухати, нести, важити" споріднене з лат. *vehi* "їхати", дінд. *váhati* "їде, везе"; ... припущення (Абаєв. Етимологія, 1966. – с.258) про те, що слово *вага* в слов'янських мовах є здавна успадкованим з індоєвропейської прамови, недостатньо обгрунтоване" [СУМ, 1, 317–318]; похідний дериват *зневаження* "(приниження гідності) зневаження; (ображення, поганьблення) т.с.; (погорда, гординя) зневаження, зневага; (ігнорування, нехтування) т.с.; (осквернення) т.с.": "безчестіє, зневажає(н)є, зелживо(ст), посоромоленъє, або соромота" [Беринда 1961, 32], а також *изневага* "(відсутність поваги, шанобливості) зневага" [СУМ, 13, 71]; *ганьба* "ганьба, зневага, сором" < стп. *hańba* < стч. *hanba* [Sławski 1952, 401–402]: "Хула: Блюзнѣрство, ганба" [Беринда 1961, 145]; *блюзненє* "(зневаження чого-небудь святого, високого) блюзнірство", *блюзнѣрство* "блюзнірство" < пол. *bluznić* < чes. *blonzniti* [Історія 1983, 295] є близьким за значенням до *плюгавость* < пол. *plugawy* "брудний" < чes. *plonhat* "волочити грязюкою" [Holub 1952, 378]; *дизгонор* "зневага, образа" < стп. *dyzhonor*, *dysnohor* < лат. *dishonor* [СУМ, 8, 16]; *безецность* "безчестя, безслав'я, розпуста" < стп. *bezecność*: "Нечестіє: Незбожно(ст), бе(з)честіє, непобожно(ст), нецнота, безецно(ст), закаменѣлость сердца" [Беринда 1961, 77]. На позначення понять, які номінують негативні вчинки людей, зокрема "зганьбити, знеславити, зневажити", вживалися лексеми, зафіксовані пам'ятками та відображені лексико-

графічними джерелами: питомі (*зблузнити* [ІСУМ, 11, 69], *зсоромити* [ІСУМ, 12, 195], *изгордѣти* [ІСУМ, 13, 56]) та запозичені (*зелжити* < стп. *zelżyć* [ІСУМ, 11, 222], *зсоромити* < стп. *zesromić* [ІСУМ, 11, 236], *зконътемновати* < стп. *skondemnować* [ТУВН, 324], *безецнити* < стп. *bezecnić* [Копистенський 1878, 734–735], *зневажати* [ІСУМ, 12, 108–109], *зневажити* [ІСУМ, 12, 110]). У межах аналізованого понятійного поля є ряд лексем, які номінують "виконавців" ганебних вчинків: *згоршитель* "(той, що виявляє зневагу, презирство) зневажник" ("... згоршитель братіи своєї и брѹху своему оуго(д)никъ" [ІСУМ, 11, 166]), *зневажачь* ("... и зневажа(ч) листу нашего ..." [ІСУМ, 12, 109]) = *зневажца* "зневажник" < стп. *znieważca* ("Теперь южь той привѣлей подь лавою, вь зневазѣ ..." [ІСУМ, 12, 111]), *блюзнѣрца* = *блюзнѣръ* "блюзнір" < стп. *bluznierca* [ІСУМ, 2, 127] (порівняймо питоме *згордитель* "зневажник": "... ты заповѣдал еси тѣмъ згордителюмъ твоимъ, абы твою волю творили" [ІСУМ, 11, 165]). Українські пам'ятки досліджуваного періоду фіксують лексеми на позначення ознаки "зневажливий, ганебний, знеславлений", серед яких є питомі (*зсоромлений*, *згорженный*, *ззорливый*), які вживалися паралельно із запозиченими (*згоршительный* "зневажливий" < згоршитель "зневажник" < стп. *zgorzyciel* [ІСУМ, 11, 166], *зелживый* "образливий, зневажливий" < стп. *zelżywy*: "... якъ злочинцу его спотваривши, на крестную, срамотную, зелживую и проклатую смерть осужаютъ его" [ІСУМ, 11, 222], *безецный* "ганебний, підлий, безчесний, розпусний" < стп. *bezecny* [ІСУМ, 2, 41], *ганебный* "(який викликає ганьбу, осуд) ганебний": "... учинивши таковы(и) злы(и) кганебны(и) учинокъ ... утекли" [АЖМУ, 51], *зеспечоный* "споганений" < стп. *zszpeczony*: "Красота сѧ напра(в)лає(т) зеспечонаѧ пре(з) грѣ(х)" [ІСУМ, 11, 236]). У досліджуваній період широко вживалися запозичення на позначення поняття "наклеп, брехня, облуда" (*клямство* "брехня, облуда" < стп. *kłamstwo*, *кляманя* "брехливість" < стп. *kłamanie* [ІСУМ, 14, 106–107]), *потварь* "наклеп" < стп. *potwarz* [МСТ, 2, 190–191], *змышляньє* "притворство, лицемірство, брехня" < стп. *zmyślanie* [ІСУМ, 12, 71], *бенкарть* "неправда, вигадка, брехня" < стп. *bękart* < нвн. *Bankert*, *Bankart* (напр.: "Блад: Бенкар(т), ло(ж), марнаѧ мова ... баснь, вымысли" [Беринда 1961, 11]), *гипокрызия* "лицемірство, облуда, фальш" < гр. ὑποκρίτης [ІСУМ, 6, 211], *фальшь* "брехня" < стп. *fałsz* [МСТ, 2, 452], *ошуканє* "обман, брехня" < стп. *oszukiwanie* [МСТ, 2, 78], *облуда* "лицемірство, лукавство, притворство, брехня" = *облудность* "т.с." < стп. *obludność* [МСТ, 2, 11–12]. Зауважимо, що ці запозичення вживалися одночасно із питомими лексемами: *баламутство* = *баламутня* "брехня, ошуканство, баламутство" [ІСУМ, 2, 13], *бреханє* "брехання, брехня, гавкання" [ІСУМ, 3, 70], *клевета* "обмова, наклеп" [ІСУМ, 14, 114].

На позначення осіб, які зводили наклеп, брехали, обманювали, вживалися лексеми:

- питомі: (*баламутъ* [ІСУМ, 2, 13], *брехунъ*, *брехачь* [МСТ, 1, 68], *испытница* "огудница, обмовница" [ІСУМ, 13, 198]; *лицемѣрникъ* "лицемір" [МСТ, 1, 399]);
- запозичені (*лгарь* "брехун" < стп. *łgarz* [МСТ, 1, 405], *безецникъ* "безчесна людина, негідник, ропусник" < стп. *bezecnik* [ІСУМ, 2, 41], *безецница* "безчесна

жінка" [Історія 1983, 295], *клямца* "брехун, ошуканець, обманщик" < стп. *kłamca* [ІСУМ, 14, 107–108], *обмовця* "наклепник" < стп. *obmowca* [МСТ, 2, 13], *змышляч* "брехун, вигадник, лицемір" < стп. *zmyślacz* (напр.: "Притворитель: Притворникъ, лицемѣрни(к), злодѣи, змышлѣ(ч)" [Беринда 1961, 100]), *облудникъ* "лицемір, брехун" < стп. *obłudnik* [МСТ, 2, 11], *ошукач* "обманщик" (< ошукане < стп. *oszukiwanie*) [МСТ, 2, 78], *фалшеръ* "обманщик, фальшувальник" < стп. *falszeryz* [МСТ, 2, 452], *звадця* "наклепник" < стп. *zwadca* [Беринда 1961, 53]).

У писемних пам'ятках та лексикографічних джерелах представлені також лексеми-деривати, які номінують аморальні дії по відношенню до інших осіб і позначають поняття "брехати, зводити наклеп, обдурювати, обманювати, фальшувати і т.д.":

- питомі (*баламутити* "(обдурювати, збивати з пантелику, крутити) баламутити", *брехати* "брехати, зводити наклепи, говорити неправду, обманювати", *клеветати* "обмовляти, наговорювати");

- запозичені (*влудити* "вести в оману, облудно вмовити, обдурити" < стп. *władzić* [ІСУМ, 4, 113], *змышляти* "чинити, облудно, лицемірити, брехати" < стп. *zmyślać* [ІСУМ, 12, 70–71], *омилити* "обманути, ввести в оману" < стп. *omylić* або *омиляти* "т.с." < стп. *omyłać* (> *омилятися* "обманути, помилитися" < стп. *omylić się*) [МСТ, 2, 43], *ошукувати* "обманювати" < стп. *oszukiwać* [МСТ, 2, 79], *клатати* "брехати, обдурювати, обманювати" < стп. *kłamać* [ІСУМ, 14, 106], *обносити* "видумувати, зводити наклеп, брехати" < стп. *obnosić* (напр.: "Креуза отступникъ небылицу обноситъ" [Копистенский 1878, 589]), *вылгати* "(переконати брехнею) вибрехати" < стп. *wyłgać* [ІСУМ, 5, 200], *лгати* "брехати" < стп. *łgać* [МСТ, 1, 399], *лудити* "звоблювати, обманювати" < стп. *łudzić* (напр.: "Лудити свѣтомъ" [Апокрисис 1882, 1150])).

Утворені від поданих лексем прикметникові та прислівникові деривативи часто зустрічаються в пам'ятках української писемності кін. XVI – XVII ст., зокрема *клатливе* "брехливо, неправдиво, фальшиво" < стп. *kłamliwie* (напр.: "... на святого Фотія клеветчуть и клатливе въ томъ схизму задають ему!" [Копистенський 1878, 736–737]), *гамѣшно* "фальшиво, неправдиво" < мад. *hamis* (напр.: "имаеме другую науку тогожъ десятеро Божого приказана, што бесме ся не божили гамѣшно именемъ Божиимъ противъ ближнему нашему" [ІСУМ, 6, 188]), *клатный* "несправжний, оманливий, брехливий, фальшивий" < стп. *kłamny*, *клатливый* "брехливий, неправдивий, фальшивий" < стп. *kłamliwy* [ІСУМ, 14, 107], *здоровный* "нечесний, гідний осуду, злий, грішний, неморальний" < стп. *zdorożny* [ІСУМ, 11, 201], *гипокритський* "лицемірний, облудний, фальшивий" < гр. *ὑποκριτικός* [ІСУМ, 6, 211], *облудный* "лицемірний, притворний, брехливий, лукавий" < стп. *obłudny* [МСТ, 2, 12] (> *облудно* "лицемірно, брехливо"), *фалшиве* "брехливо, неправдиво" < стп. *falszywie* (напр.: "Пророки фалшиве пророковали" [МСТ, 2, 452]), *фалшивый* "неправдивий, брехливий, фальшивий" < стп. *falszywy* (напр.: "Доводъ его фалшивый" [Копистенський 1878, 553]).

Значення "гордість, пиша, чванство" передавалися питомими словами *гордость* "(надмірно висока думка про себе і зневага до інших; пихатість) гордість гордовитість" (*в гордость впасти* – стати гордим, пихатим) [ІСУМ, 7, 23–24], *згорда* "погорда, презирство" [ІСУМ, 11, 165], *кичение* "пиша, зарозумілість, гордия" (напр.: "Помпа: Ки-

ченіє, гордѣньєса" [Беридна 1961, 87]; "Превъзношеніє: Киченіє, надутость, пыха" [там таки, 92]), а також запозиченнями *вынеслость* "гордовитість, пиха" < стп. wyniosłość (напр.: "Зевнурть церкви будучому порожный вынеслости слова не помогутъ" [Копистенський 1878, 475]), *взгарда* "презирство, зневага, погорда; пихатість, гординя" < стп. wzgarda [ІСУМ, 4, 16]. Широко представлені похідні як від питомих, так і запозичених лексем у писемних пам'ятках кін. XVI – XVII ст., зокрема: *кичливый, гордосердый, кичитися, кичитися до неба, згордѣти, здыматися, вынеслый* < стп. wyniosły, *взгаржоный* < *взгаржати* < стп. wzgardzać, *взгардиту* < стп. wzgardzić, *пышнитися* < стп. pysznić się, *пышно* < стп. pysznie, *пышный* < стп. pyszny. До аналізованого понятійного поля належать також лексеми на позначення поняття "зухвалість", зокрема питома *зухвалость* та похідні від неї деривати *зухвалець, зухвальца, зухвальство, зухвальый, зухвало* [ІСУМ, 12, 206–207], а також запозичена *безпеченство = безпечность* "зухвалість, сваволя" < стп. bezpieczeństwo [ІСУМ, 2, 50–52].

Розгалуженим є ряд лексем, що номінують поняття "нечутливість, бездушність, заздрість, підступність, байдужість, хитрість, зрада". Серед питомих слід виділити лексеми *затвердѣлость* "нечутливість, бездушність, черствість" (> *затвердѣлый* "(нечутливий, бездушний, черствий) затверділий; запеклий, затятий; упертий"), *израдити* (цсл.) "(вчинити по-зрадницькому, підступно) зрадити" (> *изражати* "зраджувати"), *изъдавеця* "зрадник", *завидовати* "заздрити" (> *завидость* "заздрість", > *зависникъ* "заздрісник"), *зазросливый* (> *зазростивый, зазростный*) "заздрісний", *инохода* "хитрість, підступність", *зрада* "(віроломство, зрадництво, підступ) зрада" (> *зрадливый* "віроломний, підступний, зрадливий"). Із цим семантичним наповненням пам'яток української писемності фіксують чимало запозичень та похідних від них:

зрада "(віроломство, зрадництво, підступ) зрада" < стп. zdrada (напр.: "Кламства, фалшу, зрады, по(д)ступку, потвары, ... ненависти отинюдь не зналь" [ІСУМ, 11, 203]). Слід вказати і на деривативні утворення: *зрадецке* "зрадливо, підступно, по-зрадницьки" < стп. zdradzieckie [ІСУМ, 11, 204], *зрадецкий* "зрадницький" < стп. zdradziecki [там таки], *зрадецко* "зрадливо, віроломно" стп. zdradziecko [Евхологіон 1646, 942]), *зрадецтво* "(поведінка, вчинки зрадника) зрадництво, зрада" < стп. zdradziectwo [там таки, 937], *зрадзатъ* "(діяти по-зрадницькому, підступно, віроломно стосовно кого-небудь) зраджувати" < стп. zdradzać [Жизнь 1848, 186], *зрадливе* "підступно, зрадливо" < стп. zdradliwie [АЖМУ, 117–118], *зрадливость* "зрадливість" < стп. zdradliwość [Слово 1642, 267 зв.], *зрадливый* "(здатний на зраду, підступ, віроломний вчинок) зрадливий" (напр.: "Czy lichij lude O Boże myłostywy Kolisz by sia tot trapył czołowik zdradliwy Szco mi takoie gyczy os Pane nabroil" [Інтермедії 1900, 20]), *зрадця* "(той, хто діє підступно, віроломно) зрадник" < стп. zdradźca, zdrayca [Кулиш 1877, 67] (пор. фонетичні варіанти *зрадецький, зрадецко, зрадецтво, зрадитися, зрадливе, зрадливый, зрадця, зрайца* [МСТ, 1, 338–339]);

кновати "снувати заміри, замишляти зло" < стп. knować (напр.: "... и ўпри(и)ме нехо(т) и неласку ѿ славе мое(и) кновати рачи(ш)" [Документи]), > *кноватиса* "підступно замишлятися, замірятися" < стп. knować się [ІСУМ, 14, 43] > *кнути* "т.с." < стп. knuć [ІСУМ, 14, 144];

- въбрєдити* "зробити пакість, підступність" < стп. bredzić [СУМ, 5, 93];
- выкрутацтво* "(вдавання до хитрощів) виверткість; (нечесне поведження), крутість, перекручення" < стп. wykętaństwo [Питання 1882, 77] > *выкрутацкий, выкрутарский* "вивертливий, підступний" < стп. wykętariski [СУМ, 5, 195];
- вылужати* "(добувати що-небудь хитрощами) виманювати" < стп. wyłudzać [Лист 1903, 1023];
- вымахлевати* "виманити, вициганити" < стп. wymachlować [СУМ, 5, 211];
- выпотварати* "(набувати нечесним способом) гендлювати" < стп. wypotwarzać [Пересопницьке 1556–1561, 304];
- ганебне* "(безчесно) ганебно" < стп. haniebnie [ДМВН, 140] (> *ганебний* [АЖМУ, 51]);
- догкливый* "дошкульний, образливий, неприємний" < стп. dotkliwy [ДМВН, 204];
- засадка* "(злий задум проти кого-небудь) підступ, замір" < стп. zasadzka (напр.: "Кознь: Скрытое а зрадливое ошуканье, хитрость, зрада, засадка" [Беринда 1961, 54]);
- затрєтвѣне* "(стан байдужості, відсутності співчуття) заціпеніння, закам'янілість" < стп. zatręwienie [там таки, 138–139];
- згоршенє* "(поганий вчинок, моральний розклад) зіпсутість, деморалізація; (погіршення стосунків) розбрат, незгода" < стп. zgorzenie [там таки, 10] (> *згоршеніє, згоршительный, згоршитель* < стп. zgorzyciel, *згоршити, згоршитися* [СУМ, 11, 166]);
- израдити* "(вчинити по-зрадницькому, підступно) зрадити" < сдл. израдити [СУМ, 13, 79];
- выдавца* "зрадник, запроданець" < стп. wydawca (напр.: "Предатель: Зра(д)ца, выдавца" [Беринда 1962, 92]);
- выхелзненный* "розгнuzданий, розбещений, нестримний" < стп. wychelzniony [Копистенський 1878, 917];
- закаль* "негідний вчинок" < стп. zakał [СУМ, 10, 50];
- збрядливость* "бридливість" < стп. zbrzydliwość [СУМ, 11, 79];
- збытечный* "нестримний, свавільний" < стп. zbyteczny [СУМ, 11, 85–86];
- образа* "образа" < стп. obraza (> *ображенє* < стп. obrazenie, > *образити* < стп. obrazуć, > *образливе* < стп. obrazliwie, > *образливый* < стп. obrazliwy) [МСТ, 2, 18];
- обрядливость* "мерзенність, бридкість" < стп. obrzydliwość (> *обрядлый*) [МСТ, 2, 20];
- окрутность* "жорстокість, тиранство, нелюдськість" < стп. okrutność (> *окрутный* < okrutny, > *окрутница* < стп. okrutnusa, > *окрутникъ* < стп. okrutnik, > *окрутенство* < стп. okrucieństwo, > *окрутне* < стп. okrutnie) [МСТ, 2, 40];
- нечуйный* "нечутливий, черствий" < стп. nieczujny [Апокрисис 1882, 1064 зв.];
- никчемность* "підлість, нищість" < стп. nikczemność (> *никчемный* "підлий, нищий" < стп. nikczemny) [МСТ, 1, 508];
- нуждникъ* "негідник" < стп. niędznik [МСТ, 1, 511].

У межах аналізованого понятійного поля "ганьба, зневага, невихованість..." слід виокремити групу лексики, яка номінувала різні аспекти такого аморального для українського суспільства явища як розпуста. Серед питомої лексики найуживанішими були слова (та їх деривативи) *роspуcта* (*роspуcтне, роspуcтность, роspуcтность, роspуcтный, роspуcть*), *развращєнє, зводительство* (> *зводитель, зводи-*

телниця), *каль* "(гріх, аморальність) бруд", *ропуста* "розлучення поза духовним судом", *розворочати* "розбещувати", розвертати "т.с.". Поширеними у писемних пам'ятках кін. XVI – XVII ст. були і запозичені лексеми із тотожним значенням, зокрема *вшетеченство* "ропуста" < стп. *wszeteczeństwo* (> *вшетечне* "ропусно" < стп. *wszeteczenie*, > *вшетечник* "ропусник" < стп. *wszetecznik*, > *вшетечниця* "ропусниця" < стп. *wszetecznicza*, > *вшетечность* "ропуста" < стп. *wszetecność*, > *вшетечный* "ропусний, розгнузданий" < стп. *wszeteczny*) [СУМ, 5, 81–82], *лярва* "ропусна жінка" < лат. *larva* [Акты 1900–1901, 162], *нечесть* "безчестя, посрамлення" < стп. *nieczęść* [МСТ, 1, 506].

До негативно забарвленої лексики аналізованого понятійного поля належать також слова, які позначають сему "неробство, гультайство", зокрема питоме *гольтяй* [СУМ, 7, 13] та запозичені: *гнуось* "лінь; мерзота, паскудство; ледар, нетяга" < стп. *gnus* [Копистенський 1878, 824] (> *гнуство* "лінивство, погань" < стп. *gnustwo*, > *гнуосный* "лінивий, недбалий, ледачий" [Беринда 1961, 67], > *гнуосность* "лінивство, ледачість, мерзенність" < стп. *gnuśność* [там таки, 60], > *гнуоснѣти* "ледачити, розмінюватися" < стп. *gnuśnić* [там таки, 123], > *гнуосно* [там таки, 158], > *гнуосне* "ліниво" < стп. *gnuśnie* [там таки, 7], > *гнуосник* "ледар, ледацюга" [СУМ, 6, 236]), *опилство* "п'янство" < стп. *opilstwo* [МСТ, 2, 46], *опіякъ* "п'яниця" < стп. *orjāk* [там таки], *карчмарство* "пияцтво" < *карчма* "корчма" < стп. *karczma* [СУМ, 14, 57].

Отже, як свідчать українські пам'ятки кін. XVI – XVII ст., у вираженні емоційних станів та номінуванні різних форм психічної діяльності людини беруть участь лексичні одиниці, які належать до різних частин мови (іменники, прикметники, дієслова, прислівники). Запозичена лексика органічно співіснувала з питомою, доповнюючи новими словами та відтінками значень відповідні понятійні поля. Більшість запозичень цієї групи лексики – це полонізми, що було зумовлено культурно-історичними чинниками. Лексичний шар, як влучно зауважила Н.Бойко, виступає не лише засобом пізнання та репрезентації національної картини світу відповідного хронологічного зрізу, а й служить для вираження широкої палітри емоцій, почуттів, оцінок, усього того, що пов'язано із сферою емоційно-психічної діяльності людської свідомості. [Бойко 2005, 5]

Экспрессивная лексика украинского языка конца XVI–XVII веков представляет национальную ментальность, характеризует все сферы человеческой деятельности. В письменных источниках она представлена как оригинальными единицами, так и заимствованиями, большая часть которых является полонизмами. В номинировании различных форм психической деятельности человека принимают участие лексемы, принадлежащие различным частям речи.

Ключевые слова: экспрессивная лексика, заимствование, оригинальные языковые единицы, понятійное поле.

The expressive lexics of Ukrainian language in the end of XVI–XVII century appears to be a representant of national mentality, it characterises all aspects of human activities. It is presented in the literate sources either by native or by adopted language units and most of the adoptions have Polish roots. Lexemes, which take part in naming different forms of human phychoactivity, belong to different parts of speech.

Key words: expressive lexics, adoptions, native language units, conceptual field.

Література:

1. Акты Полтавского суда // Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. – Киев. стар., 1900–1901. – Т. LXXXIII.
2. Апокрисис, соч. Христофора Филалета (1597–1599) // Русская историческая библиотека. – Спб., 1882. – Т. 7.
3. Артикули або закони Великого князівства Литовського (2-ий Литовський статут Почаївського або Волинського списку). – 1566. – Зберігається у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки АН України, шифр О/Н – 15.
4. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемой при управлении Виленского учебного округа. – Вильна, 1867.
5. Archiwum Książąt Lubartowiczow Sanguszkow w Sławucie. – Lwow, 1890. – Т. IV (1535–1547).
6. Беринда П. Лексикон словенороский. – К.: Вид-во АН України, 1961. – 271 с.
7. Беринда П. На Рѣство ... Вѣршъ для оутѣхи православнымъ хрстіаномъ. – Львів, 1616 // ЧИ-ОНП. – К.: 1912. – Кн. XXIII, отд. 3. – С. 65–99.
8. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2005. – 550 с.
9. Вірші з трагедії Христос пасхон Григорія Богослова. – Львів, 1630.
10. Гаятовський І. Ключ разумѣнія. – К.: 1659.
11. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 2000 – 398 с.
12. Документи Львівського Ставропігійського братства: рукопис кін. XVI – сер. XVII ст. – Зберігається у Львівському державному історичному архіві, ф.129, оп.1.
13. Свѣдѣніа або молитвословъ, или требникъ ... повеленіемъ Ѡтца Петра Могили. – К., 1646 // Зберігається у відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки АН України, шифр IV Ст. – 49243.
14. Ермоленко С.С. Проблемы изучения экспрессивных единиц языка // Современное зарубежное языкознание: вопросы теории и методологии. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 140–159.
15. Жизнь князя Андрея ... Курбского в Литве и на Волыни // Акты, изданные Временной комиссией, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторстве. – К., 1848. – Т.1.
16. Зизаній Л. Лексис. – Вільна, 1596. / Надрук. з віленського видання фотомеханічним способом / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В.Німчука. – К.: Наукова думка, 1964. – 259 с.
17. Інтермедія Я.Гаватовича. – 1619 р. // ЗНТШ. – Львів, 1900. – Т. XXXV–XXXVI.
18. Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983. – 743 с.
19. Holub J., Korešný F. Etymologický slovník jazyka českého. – Praha, 1952.
20. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
21. Клаус Г. Сила слова: Гносеологический и прагматический анализ языка. – М.: Прогресс, 1967. – 215 с.
22. Книга глаголемаа кроникъ, сиречь собраніе ѡт многихъ лѣтописецъ. – Сер. XVII ст. – 63 зв.
23. Книга Гродская Луцкая. Рукопись центрального государственного исторического архива в Киеве.
24. Книжка Иоана мниха Вишенского от святаго Афонския горы в напомнимание всѣхъ православныхъ хрстіан, братствамъ и всѣмъ благочестивымъ, в Малой России ... жительствующимъ. – 1588–1600 // Иван Вишенский. Твори. – К.: Держлітвидав, 1959. – С. 41–158.
25. Копистенський З. Ѡміміа албо казанье на роковую Памать в Бзѣ Велебноѡ ... Еуѡиміа Плетенецкого ... написано ... – К., 1625 // Проф. Хв. Тітов. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. – К., 1924.
26. Копистенський Захарія. Палінодія. – К., 1621. // РИБ. – Т. IV.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Пг., 1878. – Кн. 2. – С. 313–1200.
27. Краткословны отвѣтъ Феодула... // Иван Вишенский. Твори. – К.: Держлітвидав, 1959. – С. 159–187.
28. Кулиш П.Я. Материалы для истории воссоединения Руси. – М., 1877. – Т.1 (1578–1630).
29. Лист Іпатія Потія до князя Костянтина Острозького. – Рожанка, 1598 // РИБ. – Т. XIX: Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Пг., 1903. – Кн. 3. – С. 983–1033.
30. Мойсієнко А.К. До питання про експресивність // Стилїстика української мови. Збірник наукових праць. – К.: Вид-во КДПУ, 1990. – С. 25–28.

31. Наука о седми тайнахъ ѿрковныхъ. Презвитеромъ до прыстойного шафована тайнами ѿтими барзо потребнаа. – Львѣв, 1645. – Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки АН України, шифр 1 ст. – 3618.
32. ☩ тайнахъ церковныхъ в посполитости. За блгсвеніємъ и поданіємъ ... Арсенія Желиборского. – Львѣв, 1642. – Зберігається у фондах Львівського національного музею, шифр СдК 711.
33. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. 1.
34. Пересопницьке євангеліє 1556–1561 рр. – Зберігається в ЦНБ АН України №15512.
35. Питання і відповіді православного папісту. – 1603 // РИБ. – Т. VII: Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Кн. 2. – Спб., 1882.
36. Потебня А.А. Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993. – 191 с.
37. Поучения на євангеліє по Няговскому списку 1758 г. // Материалы для истории Угорской Руси. Памятники церковно-религиозной жизни угро-руссов XVI–XVIII вв., изд. А.Петровым. – Спб., 1914. – Вып. VII.
38. Просфонима. – Львѣв, 1591.
39. Різні проповіді. – Б.м.н., поч. XVII ст. – Зберігається в ЦНБ АН України, шифр 283 II/73.
40. Розмышляне ѿ мѣцѣ ѿ сѣсителя ѿшого ... Вѣршами написаны през многогрѣшного Инока Іоаникіа Волковича. – Львѣв, 1631. – Зберігається у фондах Львівського державного історичного музею, шифр Сд 250.
41. Рукописный хронограф: Кроника си єсть лѣтописецъ изъ розныхъ многихъ кроникаровъ діалектомъ рускимъ написана до 1656 лѣта чрезъ много лѣтъ дописана 1771.
42. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
43. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наукова думка, 1988. – 236 с.
44. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология. – К.: Фитосоцицентр, 2000. – 248 с.
45. Słowski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Krakow: PAN, 1952. – Т. 1.
46. Слово душеполезно ... ѿ исходѣ дѣши ѿт тѣла ... // ☩рологіон Си рѣчь, Часослов Полуставный. – Львѣв, 1642. – Арх.266 – 278 зв.
47. Старинный южнорусский перевод Песни песней с послесловиями о любви // Основа, – 1861. – Ноябрь-декабрь. – С. 49–57.
48. Тростянецьке учительне євангеліє. – З території Лемківщини, XVI ст. // Prace filologiczne. – Warszawa, 1931. – Т. XV, cz. 2.
49. Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1891. – V-3.
50. Языковая номинация: Общие вопросы (Под ред. Б.А.Серебрянникова) – М.: Наука, 1977. – 359 с.

Список умовних скорочень:

ЕСУМ	Етимологічний словник української мови. У 7 т. // За ред. О.С.Мельничука – Т. 1. – К., 1982; Т. 2. – К., 1985; Т. 3. – К., 1989; Т. 4. – К., 2003; Т. 5. – К., 2006.
ІСУМ	Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. – Львѣв, 1994; Вип. 1. – Львѣв, 1994; Вип. 2. – Львѣв, 1994; Вип. 3. – Львѣв, 1996; Вип. 4. – Львѣв, 1997; Вип. 5. – Львѣв, 1998; Вип. 6. – Львѣв, 1999; Вип. 7. – Львѣв, 2000; Вип. 8. – Львѣв, 2001; Вип. 9. – Львѣв, 2002; Вип. 10. – Львѣв, 2003; Вип. 11. – Львѣв, 2004; Вип. 12. – Львѣв, 2005; Вип. 13. – Львѣв, 2006; Вип. 14. – Львѣв, 2008.
МСТ	Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст. – К.-Нью-Йорк, 2003. – Кн. 1–2.
ЛРК	Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К.: Наукова думка, 1986.
АЖМУ	Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. – К., 1965.
ДМВН	Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К., 1981.
ТУВН	Торгівля на Україні XVI – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990.
УП	Українська поезія. Середина XVII століття. – К., 1992.
АрхЮЗР	Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1–6. – К., 1859–1911.